

Ruslan Zelinskyi, Lesia Horenko, Svitlana Kosiak*

STUDIES ON THE HISTORY OF FIRE PROTECTION IN THE LITYN REGION (LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURY)

Abstract: The article examines the formation and development of fire protection in the Lityn region from the late eighteenth century to the early twentieth century in the context of the socio-political, administrative, and socio-economic transformations that took place in Podillia. Based on a wide range of sources, including archival documents, statistical data, regulatory and legal acts, periodicals, insurance reports, and memoirs of contemporaries, a comprehensive analysis of the organizational principles of fire brigade operations, their material and technical support, and personnel structure has been conducted.

Particular attention is paid to the formation of a fire management system at the local level, the role of police structures in ensuring fire safety in the nineteenth century, and the gradual transition to public and voluntary forms of fire service organization. The regulatory framework governing fire protection activities and the mechanisms of financing through local levies, zemstvo budgets, and insurance institutions are characterized. The material and technical condition of fire equipment units, the conditions of their maintenance, the availability of firefighting tools, as well as the introduction of early technical innovations and modernization measures are analyzed.

The study identifies the role of local self-government bodies, zemstvo institutions, municipal administrations, and voluntary fire societies in shaping the fire protection system for urban and rural settlements of Lityn county. The influence of socio-economic factors, building patterns, demographic structure, and the level of regional economic development on the effectiveness of fire prevention measures is examined separately.

Considerable attention is given to the impact of the military and political events of the early twentieth century, particularly the revolutionary processes and the wars of 1917-1920, which led to the disruption of administrative management, deterioration in the material support of fire brigades, and an increase in fire hazards.

The research makes it possible to trace the evolution of organizational approaches to fire safety at the regional level, to identify the relationship between nationwide reforms and local implementation practices, and to outline the regional specificity of fire protection development. The paper reveals a little-studied aspect of the history of Podillia and defines the place of the fire service within the system of social infrastructure and public safety.

Keywords: Lityn region, fire protection, regulatory framework, voluntary fire brigades, history of Podillia

---

* *Zelinskyi Ruslan* – Honored Local Historian of Ukraine, Head of the Department of the Lityn Settlement Council, Vinnytsia Region (Lityn, Vinnytsia Region, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9528-7826>; e-mail: zelinr@ukr.net

Horenko Lesya – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine (Cherkasy, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>; e-mail: horenkolesya@yahoo.com

Kosyak Svitlana – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, National University of Civil Protection of Ukraine (Cherkasy, Ukraine); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9817-5743>; e-mail: kudelya_k@ukr.net

Руслан Зелінський, Леся Горенко, Світлана Косяк*

РОЗВІДКИ З ІСТОРІЇ ПОЖЕЖНОЇ СПРАВИ ЛІТИНЩИНИ (КІНЕЦЬ 18 – ПОЧАТОК 20 СТ.)

Анотація: Висвітлено процес становлення та розвитку пожежної справи на території Літинщини з кінця 18 до початку 20 ст. у контексті суспільно-політичних, адміністративних і соціально-економічних трансформацій, що відбувалися на Поділлі. На основі широкого кола джерел, зокрема архівних документів, статистичних матеріалів, нормативно-правових актів, періодичних видань, страхових звітів і спогадів сучасників, здійснено всебічний аналіз організаційних засад діяльності пожежних підрозділів, їх матеріально-технічного забезпечення та кадрового складу.

Особливу увагу приділено формуванню системи протипожежного управління на місцевому рівні, ролі поліцейських структур у забезпеченні пожежної безпеки у 19 ст., а також поступовому переходу до громадських і добровільних форм організації пожежної охорони. Охарактеризовано нормативно-правове регулювання протипожежної діяльності, механізми фінансування через місцеві збори, земські бюджети та страхові інституції. Проаналізовано матеріально-технічний стан пожежних обозів, умови їх утримання, забезпеченість інвентарем, а також процес упровадження перших технічних новацій і модернізаційних рішень.

У дослідженні визначено роль органів місцевого самоврядування, земських установ, міських управ і добровільних пожежних товариств у формуванні системи протипожежного захисту міст і сільських населених пунктів Літинського повіту. Окремо розглянуто вплив соціально-економічних чинників, характеру забудови, демографічної структури та рівня господарського розвитку регіону на ефективність протипожежних заходів. Значну увагу приділено аналізу впливу воєнно-політичних подій початку 20 ст., зокрема революційних процесів і воєн 1917-1920 років, які спричинили дезорганізацію системи управління, погіршення матеріального забезпечення пожежних команд і зростання пожежної небезпеки.

Дослідження дозволяє простежити еволюцію організаційних підходів до забезпечення пожежної безпеки на регіональному рівні, виявити взаємозв'язок між загальнодержавними реформами та місцевою практикою їх реалізації, а також окреслити регіональну специфіку розвитку пожежної справи. Робота розкриває малодосліджену сторінку історії Поділля та визначає місце пожежної служби у системі соціальної інфраструктури та безпеки населення.

Ключові слова: Літинщина, пожежна охорона, нормативно-правове забезпечення, добровільні пожежні дружини, історія Поділля

---

* *Зелінський Руслан Мар'янович* – Почесний краснавець України, начальник відділу Літинської селищної ради Вінницької області (Літин, Вінницька область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9528-7826>; e-mail: zelinr@ukr.net

Горенко Леся Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України (Черкаси, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>; e-mail: horenkolesya@yahoo.com

Косяк Світлана Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України (Черкаси, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9817-5743>; e-mail: kudelya_k@ukr.net

Постановка проблеми. Історія пожежної справи є малодослідженою сторінкою минулого Літинщини. Донедавна ця проблематика залишалася поза належною увагою науковців і краєзнавців. Лише окремі публікації у періодичній пресі, поодинокі згадки у друкованих виданнях, а також усні спогади ветеранів пожежної охорони зберегли відомості про окремі епізоди розвитку пожежництва у Літинському краї.

Водночас професія пожежника має глибоке історичне коріння. З часу опанування вогню людина постійно вдосконалювала способи захисту від його неконтрольованої дії. Протидія пожежам поступово набула організованого характеру й стала важливою складовою суспільного розвитку ще з давніх часів.

Наявність пожежної команди в Літині тривалий час була ознакою адміністративного статусу населеного пункту, оскільки повітове місто мало забезпечувати функціонування пожежної охорони. На початку 20 ст. пожежне депо розміщувалося у будівлі на розі сучасних вулиць Соборної та Кармалюка. Місцеві жителі і сьогодні називають її «пожежним домом». Упродовж тривалого часу пожежна частина неодноразово змінювала місце дислокації. Поступово вдосконалювалося і технічне оснащення – від кінно-бочкового ходу до пожежних автомобілів різних поколінь. Незмінною залишалася головна місія служби – запобігання пожежам, порятунок людей і надання допомоги.

Використання вогню у господарській діяльності завжди вимагало відповідних знань і навичок щодо запобігання його руйнівній дії. Водночас вогонь нерідко застосовувався як засіб знищення під час воєн і конфліктів. Упродовж античної доби та середньовіччя, а також у пізніші періоди, воєнні дії часто супроводжувалися спаленням міст й укріплень.

Літинщина у процесі свого історичного розвитку також перебувала в епіцентрі суспільно-політичних подій. Попри численні адміністративні зміни та періоди іноземного панування, ці землі завжди залишалися складовою історичного Поділля, територія якого значно ширша за межі сучасної Вінницької області. У писемних джерелах і фольклорі назва «Літинщина» трапляється рідко. Для позначення цих територій у різні історичні періоди використовувалися інші топоніми – Болохівська земля, Поділля, Літинський край (переважно у публіцистичному чи поетичному значенні). У новітній період поняття «Літинщина» застосовували щодо території Літинського повіту Подільської губернії, а згодом – Літинського району Вінницької області. Таким чином, ця назва має радше історико-адміністративний характер і відображає належність регіону до відповідних територіальних утворень.

Метою дослідження є розширення кола знань, сформованих на основі архівних документів, статистичних матеріалів, періодичних видань і мемуарних джерел, щодо становлення та розвитку пожежної справи на Літинщині від кінця 18 до початку 20 ст. Особливу увагу приділено з'ясуванню організаційних, нормативно-правових і матеріально-технічних засад функціонування пожежних команд у різні історичні періоди, а також визначенню їх ролі у суспільному житті регіону.

Огляд літератури. Історичні дослідження розвитку пожежної справи в окремих регіонах України становлять важливий складник формування цілісної картини становлення й еволюції пожежної охорони держави. Саме регіональні студії дають змогу відтворити особливості організації пожежництва на місцевому рівні, простежити вплив адміністративних, соціально-економічних і суспільно-політичних чинників, а також

виявити маловідомі факти та події, що доповнюють загальнонаціональний історичний наратив.

Водночас проведення таких досліджень пов'язане з низкою труднощів. Насамперед, – це обмежена збереженість архівних матеріалів, фрагментарність документальної бази, розпорошеність джерел у різних архівосховищах і бібліотечних фондах, а також ускладнений доступ до окремих першоджерел. Значна частина інформації збереглася лише у вигляді поодиноких згадок у періодичній пресі, довідкових виданнях або усних свідченнях, що потребує додаткової перевірки, систематизації та критичного опрацювання. Усе це зумовлює складність реконструкції повної та достовірної картини розвитку пожежної справи на регіональному рівні.

Розвиток пожежної справи на українських землях від найдавніших часів до сьогодення розглядає вітчизняний дослідник С. Котельников¹. Автор описує становлення професійних пожежних формувань, зміни в організаційній структурі та правових нормах протипожежної діяльності, а також роль рятувальників у суспільстві. Умови праці пожежників у різні історичні періоди допомагають уявити фотографії, ілюстрації й архівні документи. Окремо висвітлено подвиги рятувальників і формування традицій відповідальності та професіоналізму у цій службі, що створює підґрунтя для подальших досліджень щодо розвитку пожежної справи, організаційних форм і професійних стандартів в Україні.

Дослідженням питань щодо передумов створення професійної пожежної охорони в Україні, значення реформ 1860-70-х рр. в еволюції пожежної справи, ролі держави у розвитку пожежної безпеки займається історик А. Томіленко².

Історію розвитку пожежної справи на Поділлі від найдавніших часів до кінця 20 ст. висвітили М. Ястремський, М. Говорушак і М. Чекин³. Автори дослідили формування організаційних структур пожежних команд, їхні нормативно-правові основи, особливості функціонування підрозділів у різні історичні періоди та соціальну роль рятувальників у місцевих громадах. Як й у роботі С. Котельникова, тут надано численні архівні документи, ілюстрації та приклади героїчних вчинків пожежників, що дозволяє відтворити умови їхньої праці та традиції професії та дослідити еволюцію пожежної справи, розвитку професійних стандартів та організаційних форм у регіональному контексті України.

Дослідники розглядають історію пожежної справи як у широкому загальноукраїнському контексті, так і через призму регіональних особливостей чи окремих часових етапів.

Різні регіони мали власні адміністративні структури, фінансові ресурси, специфіку забудови та господарської діяльності, які визначали особливості профілактики пожеж, оснащення підрозділів і підготовку рятувальників. Аналіз локальних архівних матеріалів, документів органів управління та свідчень очевидців дозволяє відтворити унікальні аспекти діяльності пожежних команд, виявити регіональні традиції та практики, які не завжди

¹ Котельников С.В. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України. Київ: ТОВ «Київська книжково-журнальна фабрика». 2018, 444 с.

² Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2000. 207 с.; Томіленко А.Г., Горенко Л.М. Державна політика в галузі пожежної безпеки в Україні у XVIII – на початку XX ст. Гілея. 2011. Вип. 46 (4). С. 41-46.

³ Ястремський М.М., Говорушак М.Г., Чекин М.Б. Одвічний поклик вогнеборців: літопис пожежної охорони Подільського краю. Вінниця: Консоль, 2002. 191 с.

відображені у загальноукраїнських дослідженнях. Крім того, регіональні дослідження сприяють поглибленому розумінню взаємозв'язку між місцевими умовами та розвитком протипожежної інфраструктури, що може бути корисним для порівняльних історичних студій і сучасного планування систем безпеки.

Виклад основного матеріалу. Нині Літинщину здебільшого ототожнюють із територією Літинської територіальної громади. Водночас межі цього дослідження виходять за її адміністративні рамки й охоплюють території колишніх Літинського повіту та Літинського району.

Під владою Російської імперії Літинщина опинилася після остаточного поділу Речі Посполитої. Поділля було включене до складу імперії, а у 1796 р. утворено Подільську губернію. Упродовж наступних років її адміністративно-територіальний устрій зазнавав змін, однак станом на 1897 р. губернія поділялася на 12 повітів, серед яких був Літинський. Його площа становила 2919 кв. верст, а чисельність населення – 210 502 особи. Сам Літин ще з 1795 р. мав статус повітового міста⁴.

У цей період на Поділлі започатковується практика обрання в містах і селах пожежних старост. Вони керували діями під час гасіння пожеж, контролювали стан пожежного інвентарю та стежили за дотриманням протипожежних вимог у господарствах. Пожежний староста здійснював обхід дворів, перевіряв стан дахів, печей і димових труб. На кожні десять дворів передбачався один помічник. У разі пожежі мешканці зобов'язані були з'являтися зі своїм або громадським інструментом і брати участь у гасінні під його керівництвом. Така система стала попередницею організованих сільських пожежних дружин.

З метою впорядкування протипожежної справи 24 червня 1803 р. Олександр I видав наказ «Про склад пожежної охорони Петербургу», який став основою для реорганізації пожежної справи у державі⁵. Відповідно до нього при поліції створювалися пожежні експедиції на чолі з брандмайорами, які здійснювали облік пожежних команд, коней і спорядження. Наголошувалося, що пожежні команди повинні комплектуватися з військовослужбовців, непридатних до стройової служби. Керівництво такими підрозділами здійснювали унтер-офіцери запасу або поліцейські чиновники. До цієї категорії зараховували не лише осіб із обмеженнями за станом здоров'я, а й тих, хто вважався неблагонадійним у дисциплінарному чи правовому відношенні. Загальне управління пожежною справою покладалося на брандмейстерів і брандмайорів, підпорядкованих поліцейській адміністрації. Водночас професійні поліцейські пожежні частини функціонували переважно у губернських центрах і найбільших повітових містах. Цей наказ, а також «Положення про склад пожежної охорони Петербурга та Москви» були направлені і в губернії України для організації пожежної справи на місцях⁶.

Місцева влада покладала на населення обов'язок брати участь у гасінні пожеж. Однак на практиці ця повинність часто виконувалася формально та неорганізовано. На місце пожежі нерідко збиралися випадкові люди без необхідного інвентарю, сприймаючи подію

⁴ Зелінський Р.М., Завальнюк К.В. Літинщина в системі державного адміністративного устрою від давнини до сучасності. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 2018. С. 70.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). Ф.1524. Оп.1. Спр.1. «Справа про інструкцію від полкової Галяцької канцелярії сотнику та сотенній старшині». Арк. 27.

⁶ Томіленко А.Г., Горенко Л.М. Державна політика в галузі пожежної безпеки... С. 42.

радше як видовище, ніж як спільну небезпеку. Значна частина таких учасників фактично не долучалася до ліквідації займання. Попри це, через обмежене фінансування влада не могла відмовитися від практики загальної пожежної повинності.

Відсутність належного централізованого фінансування негативно позначалася на рівні організації та матеріальному забезпеченні пожежних підрозділів. Їх утримання здійснювалося переважно за рахунок місцевих зборів, що обмежувало можливості розвитку. Про загальний стан пожежної справи свідчить доповідь начальника Подільської губернії київському генерал-губернатору від 29 жовтня 1857 р. № 25199, де зазначалося, що «пожежна частина в усіх містах губернії... знаходиться в не зовсім задовільному стані»⁷.

Вагомим кроком у напрямку розвитку пожежного законодавства стало видання урядом Російської імперії у 1832 р. Будівельного та Пожежного статутів, які увібрали в себе всі законодавчі акти у галузі пожежної безпеки, що існували в Росії на початку 19 ст. Так, Будівельний Статут передбачав надання прав органам міської влади видавати власні постанови щодо боротьби з пожежами, а також визначати адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення протипожежних вимог. Пожежний статут містив заборони: розводити вогонь на подвір'ях і вулицях; ходити із запаленою свічкою на горищі, у коморі чи сіннику; зберігати на печач або біля них льон, сіно, смолу, інші легkozаймисті матеріали⁸.

Кінцевим етапом у формуванні професійної пожежної охорони стало укладання 17 березня 1853 р. «Нормативної табелі складу пожежної частини в містах», де були затверджені штати пожежних команд для повітових та губернських міст України⁹.

До 1873 р. пожежні частини Правобережжя України комплектувалися нижніми військовими чинами. Рекрутська система сприяла халатному, а то й ворожому ставленню до роботи. Єдиної програми підготовки кадрів не існувало. Унтер-офіцери та брандмейстери мало чим відрізнялися від «пожежних служителів»¹⁰.

Упродовж 1860-х рр. низка розпорядчих документів декларували комплектацію професійних пожежних команд на основі вільного найму. Проте цей процес затягувався через фінансування на роки¹¹.

Нагляд за пожежною справою у сільській місцевості було покладено на земства. Однак, впродовж десяти років земства фактично не займалися цією справою, оскільки чітко визначених прав у цій галузі вони не мали. У 1878 р. уряд затвердив «Тимчасові правила про заходи обережності від пожеж у поселеннях», де повторювалися попередні постанови про обережне поводження з вогнем, а крім цього додалася вимога господарям будинків, розташованих поблизу пожежі, висилати на дах людей для гасіння іскор і заливання їх водою¹².

Окрім обов'язку щодо ліквідації пожеж у поселеннях, влада вимагала від селян участі у гасінні пожеж в лісових масивах. Основним законодавчим актом, що регламентував

⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 651 «Справа про звіт київського губернатора за ревізією начальника Подільської губернії за 1857/60 рр.». Арк. 7.

⁸ *Томіленко А.Г.* Пожежна справа на Правобережній Україні... С. 24.

⁹ Журнал Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Тип. МВД. 1855. Ч. 11. Кн. 3. С. 187.

¹⁰ *Томіленко А.Г.* Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал.* 1999. № 4. С. 91.

¹¹ *Ibid.* С. 92.

¹² *Томіленко А.Г.* Пожежна справа на Правобережній Україні... С. 28.

участь селян у ліквідації лісових пожеж у пореформений період, був Лісовий статут, опублікований у 1876 р. У випадку пожежі селяни були зобов'язані з'являтися на її гасіння, якщо їх поселення розміщувалося на відстані до 10 верств від лісового масиву, а в місцевостях рідко заселених – до 25 верств¹³.

Поряд із законотворчою діяльністю центральної влади, вирішення проблем нормативно-правового забезпечення пожежної безпеки на місцевому рівні покладалося на губернаторів і земства. Наприклад, 13 лютого 1881 р. подільським губернатором були прийняті правила «Про зведення споруд у поселеннях Подільської губернії». Наступним його розпорядженням, спрямованим на забезпечення пожежної безпеки у населених пунктах губернії був наказ «Про обладнання покрівель та димових труб» за № 8764 від 3 грудня 1884 р. Цим наказом заборонялося крити дахи нових будівель солом'яним покриттям і влаштувати дерев'яні димоходи¹⁴.

Важливим чинником ефективної діяльності пожежних підрозділів була наявність спеціально обладнаного пожежного депо. Однак, за винятком Києва, більшість професійних пожежних команд власних приміщень не мали. У більшості міст пожежні частини розміщувалися на території поліцейських дільниць. Не мала окремого депо і пожежна команда Літина. У Вінниці будівництво спеціалізованого пожежного депо міська дума розпочала лише у 1912 р. Споруда була розташована на території сучасної вулиці Нансена. З архівних матеріалів відомо, що це була цегляна будівля під залізним дахом із приміщеннями для пожежного обозу та конюшні, житловими кімнатами для команди на першому поверсі та квартирою брандмейстера – на другому, а також низкою господарських і допоміжних споруд та елементів благоустрою¹⁵.

Літинська пожежна команда подібних умов для несення служби не мала. Точних відомостей про час створення пожежних підрозділів у Літинському повіті не виявлено. Водночас відомо, що на початку 19 ст. подільський губернатор вимагав визначити кошти на придбання пожежного інструменту. Літинського земського справника та Хмільницьку міську ратушу зобов'язали відкрити поліцейські відділення і подати відомості щодо необхідного протипожежного обладнання¹⁶.

Згідно зі статистичним оглядом пожежних команд за 1892 р., у Літині діяла міська поліцейська пожежна команда, хоча точна дата її створення не зазначена. Водночас документальні згадки про її існування трапляються ще з 1868 р. Так, у доповіді Подільського губернського правління київському генерал-губернатору від 29 листопада 1868 р. зазначалося, що в губернії функціонувало дев'ять професійних пожежних команд. У Кам'янці-Подільському команда складалася з 36 рядових, двох унтер-офіцерів і брандмейстера, у Вінниці – з 14 рядових і двох унтер-офіцерів, у Гайсині – з восьми осіб, у Брацлаві – із семи, в Ольгополі – з чотирьох, у Новій Ушиці – з трьох, а в Літині – лише з шести пожежників¹⁷.

Невисокий рівень матеріального забезпечення й організації був характерний і для сільських пожежних формувань. Формальні сільські команди часто обмежувалися кількома

¹³ Ibid. С. 28.

¹⁴ Ibid. С. 29.

¹⁵ Ястремський М.М., Говорушак М.Г., Чекін М.Б. Одвічний поклик вогнеборців... С. 111.

¹⁶ Ibid. С. 37.

¹⁷ Ibid. С. 47.

старими діжками та мінімальним інвентарем, який нерідко існував лише номінально, тоді як підготовленого персоналу фактично не було.

У серпні-вересні 1898 р. подільський губернатор М.К. Семякін здійснив інспекційну поїздку губернії, під час якої перевірявся також стан пожежної безпеки у волостях. Найкращий рівень організації пожежної справи у Літинському повіті було зафіксовано в Хмільницькій волості. Зокрема, у с. Білий Рукав пожежний сарай й обоз утримувалися в належному стані, а навчання засвідчили вміння селян користуватися пожежним насосом. Водночас у с. Кожухові виникла потреба у будівництві нового пожежного приміщення. Найгірша ситуація спостерігалася у Сосонській волості, де пожежні насоси були відсутні майже в усіх населених пунктах, за винятком с. Сосни¹⁸.

Як свідчать джерела, чисельність пожежних команд залишалася незначною, що безпосередньо впливало на їхню ефективність. Крім того, служба у складі поліцейських підрозділів була вкрай обтяжливою. Пожежники виконували не лише свої прями обов'язки, а й залучалися до караульної служби, перевезення води та піску, ремонту інвентарю. На них покладали також виконання різноманітних господарських і санітарних робіт – перевезення покійників, прибирання вулиць, утримання міського освітлення, вилов бродячих тварин, вивезення нечистот, транспортування пошти тощо¹⁹. Подібна практика зберігалася і на початку 20 ст. Зокрема, у журналі «Пожарное дело» за 1912 р. наводилися приклади залучення пожежників до різноманітних побутових і випадкових робіт, далеких від їх основного призначення²⁰.

Разом з тим, після реформ 1870-х рр. авторитет пожежної служби поступово зростав. Поліпшувалося матеріальне забезпечення підрозділів, упроваджувалася нова форма одягу, підвищувався суспільний престиж професії. Брандмейстери брали участь в урочистих заходах, пожежні духові оркестри виступали на громадських подіях, а самі пожежники користувалися повагою серед населення.

У другій половині 19 ст. в Подільській губернії активно обговорювалося питання подальшого статусу пожежних команд. Висловлювалися пропозиції щодо їх виведення зі складу поліції, переведення на громадські засади або реформування системи комплектування. Утримання підрозділів здійснювалося за рахунок місцевих бюджетів, тоді як оперативне керівництво залишалася за поліцейською адміністрацією. Подальшим кроком стало розпорядження 1907 р. про поступову заміну поліцейських пожежних команд громадськими формуваннями²¹.

Разом з тим, ще у 1877 р. Вінницька міська дума підпорядкувала пожежну команду міста поліцейському управлінню. Її штат налічував 16 осіб, на озброєнні перебували 16 коней, два ручні насоси, три рукави, 12 діжок, 18 відер, вісім драбин, десять багрів і вісім сокир²².

¹⁸ Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні... С. 110.

¹⁹ Солдатенко В.Ф. (ред.). Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): анотований покажчик / авт.-упоряд. С.В. Бутко, Л.С. Герасименко, А.М. Киридон, Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 50.

²⁰ Суряхін М.Б. Архітектурно-планувальна організація пожежних станцій: кваліфікаційна робота за ступенем вищої освіти «магістр» (спеціальність 191 «Архітектура та містобудування»). Луцьк, 2023. С. 34. URL: https://lib.lntu.edu.ua/system/files/baza_diplom/СУРЯХІН_М_з_картинками_і_списком_літератури.pdf

²¹ Томіленко А.Г. Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні... С. 94.

²² Ястремський М.М., Говорушак М.Г., Чекін М.Б. Одвічний поклик вогнеборців... С. 64.

У 1890-х рр. Літинська пожежна команда складалася з восьми осіб – одного унтер-офіцера та семи пожежників²³. Очевидно, що такий склад був недостатнім для ефективної ліквідації значних пожеж. Поряд із поліцейськими підрозділами створювалися також громадські пожежні команди, які за рівнем підготовки нерідко не поступалися професійним. Їх учасники не отримували платні, але користувалися певними пільгами щодо виконання міських повинностей.

На той час Літинський повіт займав площу 2929 кв. верст (3339 кв. км), що майже у шість разів перевищує територію сучасної Літинської селищної громади (587 кв. км) і становить близько 12,6% площі сучасної Вінницької області. Населення повіту у 1897 р. (210 502 особи) майже у десять разів перевищувало чисельність жителів сучасної громади. Нижчою адміністративною одиницею після повіту була волость. Станом на 1901 р. Літинський повіт об'єднував десять волостей – Багриновецьку, Кожухівську, Межирівську, Вівсяницьку, Сосонську, Пилявську, Старо-Синявську, Терешпільську, Уланівську та Хмільницьку²⁴.

До складу Літинського повіту Подільської губернії станом на 1901 р. входили 133 села теперішньої Вінницької області (Вінницького району – 34 села, Жмеринського району – 35 сіл, Хмільницького району – 64 села), 43 села Хмельницького району Хмельницької області та 3 села Житомирського району Житомирської області²⁵.

Відповідно до статистичних даних майже у кожному населеному пункті були пожежні обози. Загалом по повіту було 149 ставків і 2 191 криниця. У пожежних обозах знаходилось 117 пожежних труб у селян і 2 пожежні труби у поміщиків, 777 діжок, 4 сокири, 68 драбин, 298 відер і 10 брезентів²⁶.

На початку 20 ст. впроваджуються нові для того часу технічні засоби пожежогасіння. Щоправда, це стосувалося передусім столиці імперії. Поняття «зразкова пожежна команда» означало, що на оснащенні мають бути сучасні машини (ручний насос) і пристосування, а саме вуглекислий вогнегасник, механічні драбини, димові каски, башта-каланча. Крім цього існувала ще парова машина – водяний насос, у рух якого приводив паровий двигун. Таке обладнання не було доступним повітовим пожежним командам.

Не зважаючи на наявність криниць у подільських селах, все ж була проблема з водопостачанням при гасінні пожеж. Так, у 1902 р. часопис «Пожарное дело» відзначав: «Нестача води і людей, відсутність розумної розпорядливості – звичне явище кожної сільської пожежі. Поки збереться народ, поки підвезуть воду, пожежа встигне прийняти величезні розміри. На сільських пожежах при загальній паніці царює завжди цілковитий хаос і незнання самих звичайних прийомів гасіння»²⁷.

При гасінні пожежі у селах воду зобов'язувалися підвозити мешканці сільської громади. Для цього був розроблений графік чергування з власними кіньми та приладдям.

Недостатнє матеріально-технічне забезпечення міських пожежних команд і

²³ Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні... С. 203.

²⁴ Швенцон А. Описание Литинского уезда Подольской губернии / сост. А. Швенцон. 1901. Репринтне видання. Вид. 2-ге, доповнене / упоряд. Зелінський Р.М. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2024. С. 6-7.

²⁵ Томіленко А.Г. Пожежна справа на Правобережній Україні... С. 193-198.

²⁶ Зелінський Р. Кризь вогонь та полум'я: з історії пожежної справи Літинщини. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2025. С. 44.

²⁷ Хелмовський Н. К вопросу о борьбе с сельскими пожарами. *Пожарное дело*. 1902. № 15. С. 235-237.

наявність дерев'яних будівель, що переважали у забудові міст, призводили до трагічних наслідків. Зокрема, у серпні 1916 р. жаклива пожежа сталася у Хмільнику Літинського повіту. За короткий час повністю згоріло більше 30 будівель. У цьому місті з населенням понад 20 тис. чол. було лише кілька насосів та бочок, тому лише після підвезення реманенту з навколишніх сіл пожежу вдалося загасити. Причому в цьому ж районі Хмільника була пожежа, щоправда, дещо менша, попереднього, 1915 р., але нічого для покращення пожежного обозу міське управління не зробило²⁸.

Щодо розташування пожежної частини в Літині на початку 20 ст. знаходимо відомості у спогадах відомого краєзнавця Миколи Кузьміна. Колишній літинчанин зазначає, що біля тюрми, де зараз краєзнавчий музей, знаходилася міська управа Літина, а «за будинком був двір, стайня «пожарних» коней, діжки з водою. На каланчі – вартовий і дзвіниця»²⁹.

Пізніше розташування пожежної частини в Літині пов'язане з будинком на розі вулиць Соборної та Кармалюка, який у побутовому вжитку має назву «пожежний дім». М. Кузьмін стверджує, що у 1913-1914 рр. цей будинок місцеві мешканці називали «Варшава»³⁰.

Вогонь не знає кордонів, держав і суспільних перетворень. Протягом останніх ста з лишком років змінювались політичні режими на українських землях, український народ виборів державність, але проблема боротьби з вогняною стихією завжди була актуальною. Вогонь був учасником суспільних потрясінь і воєн: воюючі сторони використовували його руйнівну силу. Тому справа протидії пожежам ніколи не зникала з порядку денного на історичному поступі суспільства.

На початку 20 ст. Літинський повіт Подільської губернії Російської імперії був частиною великої арени суспільно-політичних перетворень. Розвиток пожежної охорони краю коригувався вимогами та викликами тогочасного життя. Після Лютневої революції 1917 р. пожежною охороною на місцях керували міські та земські пожежні комісії. Пожежна охорона не в змозі була впоратись із пожежами, які були масовими на той час. Левова частина боротьби з вогнем дісталась добровільним пожежним командам, на чолі з рядовими пожежниками, які не мали належного досвіду. Матеріально-технічне забезпечення цих команд було недостатнім: ручний насос на кінній тязі, гідропульти, діжки, ручні драбини, «димові маски», рятувальні мотузки та рукава.

Період українських національно-визвольних змагань початку 20 ст. характерний частими пожежами подільських сіл як наслідок бойових дій. Влада Української Народної Республіки та Української Держави в умовах важкого збройного протистояння з більшовицькими військами робить перші кроки у формуванні державних інституцій.

У таких умовах, коли йде боротьба за утвердження української державності, формування пожежної структури залишається поза увагою нової влади, хоча пожежонебезпечна ситуація була складною. Так, лише у Кожухівській волості у другій

---

²⁸ Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892-1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 96 с.

²⁹ Кузьмін М. Сага про Літин: краєзнавчі нариси та спогади / упоряд. В. Крилюк. Літин: Літинська районна друкарня, 2005. С. 105.

³⁰ Ibid. С. 109.

декаді 1920 р. сталося 4 пожежі³¹. Очевидно, що до гасіння пожеж у той час долучались як військові, так і цивільне населення. Відомості про створення державних пожежних чи добровільних підрозділів в УНР відсутні.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що становлення пожежної справи на Літинщині відбувалося у руслі загальноімперських, а згодом загальнодержавних процесів, проте мало виразну регіональну специфіку, зумовлену соціально-економічними умовами, переважно сільським характером забудови й обмеженим фінансуванням.

Упродовж 19 ст. пожежна охорона функціонувала переважно у межах поліцейських структур, а її матеріально-технічне забезпечення залишалося недостатнім. Малочисельність особового складу, залежність від місцевих зборів і пожежна повинність населення не забезпечували належного рівня протипожежного захисту.

Важливу роль у розвитку пожежної справи відіграли нормативно-правові акти Російської імперії, діяльність земств, запровадження страхування та поступове формування громадських пожежних команд. На початку 20 ст. спостерігається певне покращення організації служби та технічного оснащення, однак рівень забезпечення в повітових містах і селах значно відставав від столичних центрів. Военні події 1917-1920 рр. негативно позначилися на стані пожежної охорони, спричинивши зростання кількості пожеж і дезорганізацію управління.

Історія пожежної справи Літинщини є невід'ємною складовою ширших процесів модернізації системи безпеки на українських землях і відображає трансформацію підходів до організації захисту населення від вогняної стихії в умовах суспільно-політичних змін.

Внесок авторів (таксономія CRediT). *Зелінський Р.:* концептуалізація дослідження, аналіз джерел, написання первинного тексту статті; *Горенко Л.:* збір і систематизація матеріалів, редагування та доопрацювання тексту; *Косяк С.:* систематизація матеріалів, редагування та доопрацювання тексту, переклад.

Конфлікт інтересів. Автори заявляють, що не мають жодного реального чи потенційного конфлікту інтересів, який міг би вплинути на результати дослідження, їх інтерпретацію або подання матеріалу в цій публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

- Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 1524 «Ратуша м. Гадяча Гадяцького полку».
Центральний державний історичний архів України у м. Київ. Ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ».
Журнал Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1855. Ч. 11. Кн. 3.

Література

- Зелінський Р.** Кризь вогонь та полум'я: з історії пожежної справи Літинщини. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2025. 154 с.
Зелінський Р.М., Завальнюк К.В. Літинщина в системі державного адміністративного устрою від давнини до сучасності. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 232 с.
Котельников С.В. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України. Київ: ТОВ «Київська книжково-журнальна фабрика», 2018. 444 с.

³¹ *Реснт О.П., Рекрут В.П.* Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 265.

- Кузьмін М.** Сага про Літин: краєзнавчі нариси та спогади / упоряд. В. Крилюк. Літин: Літинська районна друкарня, 2005. 139 с.
- Ресніт О.П., Рекрут В.П.** Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 297 с.
- Седляр А.В.** Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892-1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 96 с.
- Солдатенко В.Ф.** (ред.). Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): анотований покажчик / авт.-упоряд.: С.В. Бутко, Л.С. Герасименко, А.М. Киридон, Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. 362 с.
- Суряхін М.Б.** Архітектурно-планувальна організація пожежних станцій: кваліфікаційна робота за ступенем вищої освіти «магістр» (спеціальність 191 «Архітектура та містобудування»). Луцьк, 2023. 164 с. URL: https://lib.lntu.edu.ua/system/files/baza_diplom/СУРЯХІН_М_з_картинками_і_списком_літератури.pdf
- Томіленко А.Г.** Діяльність професійних пожежних підрозділів на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 89-97.
- Томіленко А.Г.** Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2000. 207 с.
- Томіленко А.Г., Горенко Л.М.** Державна політика в галузі пожежної безпеки в Україні у XVIII – на початку XX ст. *Гілея*. 2011. Вип. 46 (4). С. 41-46.
- Хелмовский Н.** К вопросу о борьбе с сельскими пожарами. *Пожарное дело*. 1902. № 15. С. 235–237.
- Чернявський С.** На зламі епох. Літин: Літинська районна друкарня, 2013. 226 с.
- Швенцон А.** Описання Литинського уезда Подольской губернии / сост. А. Швенцонъ. 1901. Репринтне видання. Вид. 2-ге, доповнене / упоряд. *Зелінський Р.М.* Вінниця: Нілан-ЛТД, 2024. 157 с.
- Шереметьев А.Д.** Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике, 1892. 105 с.
- Ястремський М.М., Говорушак М.Г., Чекін М.Б.** Одвічний поклик вогнеборців: літопис пожежної охорони Подільського краю. Вінниця: Консоль, 2002. 191 с.

Перше надходження – 23.02.2026
Прийнято до друку – 05.05.2026
Оприлюднено на сайті – 15.05.2026